

AZƏRBAYCAN DİLİ

UOT 81`28

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.158>

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ŞEYXİ “XOSROV VƏ ŞİRİN” MƏSNƏVİLƏRİNİN
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ FARUK TİMURTAŞIN ARAŞDIRMALARINDA

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbi təsiri orta əsrlər Şərq İslam dünyasında çox geniş bir coğrafiyada yayılmışdır. Onun “Xəmsə”si, bu beşlikdəki ayrı-ayrı məsnəvilər, türk ədəbiyyatında xüsusilə böyük əks-səda vermişdir. Nizamının “Xosrov və Şirin” poeması əsasında Osmanlı türk ədəbiyyatında meydana çıxan ilk əsər XIV-XV əsrlərdə yaşamış Şeyxinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisidir. Təzkiyəçi Lətifinin fikrincə bu əsər türk dilində yazılan “Xosrov və Şirin”lərin ən gözəlidir. Şeyxi Nizami poemasını yaradıcı şəkildə, özündən bəzi əlavələr edərək çevirdiyinə görə bu əsər ilk baxışda orijinal əsər təsiri bağışlayır. Şeyxinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin Türkiyədə ilk dəfə elmi-tənqidi mətnini nəşr edən professor Faruq Kadri Timurtaş olmuşdur. 1963-cü ildə nəşr etdiyi kitabda F.Timurtaş Şeyxinin tərcümeyi-halını, ədəbi-bədii yaradıcılığını geniş şəkildə tədqiq etmiş və “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin elmi-tənqidi mətnini vermişdir. Məqalədə Şeyxi yaradıcılığında “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin yeri, onun Nizamının eyniadlı poeması ilə müqayisəsi və başqa məsələlər F.K.Timurtaşın araşdırmaları əsasında tədqiq və təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Faruk Timurtaş, Nizami Gəncəvi, Şeyxi, Xosrov və Şirin, ədəbiyyat, məsnəvi.

Giriş. Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş (1925-1983) Türkiyə Cümhuriyyətinin Kilis şəhərində anadan olmuşdur. Soyadı öncə Dəmirtaş olmuş, sonra Timurtaş olaraq dəyişdirmişdir. Vəkil Qara Kadri bəyin oğludur. İlk təhsilini Kilisdə almış, İstanbula gələrək Kabataş Liseyində təhsilini başa vurmuşdur (1942). Elə həmin il İstanbul universitetinə qəbul olunmuş, Türk dili və ədəbiyyatı bölümünü əla qiymətlərlə bitirmişdir (1946). O, universitetdə saxlanmış, məzun olduğu fakültədə assistent kimi işə başlamışdır. Doktorluq işini əski türk ədəbiyyatı sahəsində “Şeyxinin Xosrov və Şirin”i mövzusunda işlədi (1949). Əski Anadolu türkcəsi sahəsi üzrə ixtisaslaşdı. “Şeyxi və çağdaşlarının əsərləri üzərinə bir qrammatika çalışması” dissertasiyası ilə dosent (1959), “Osmanlıca qrammatikası” dissertasiyası ilə professor (1967) elmi adını aldı. 4 iyul 1983-cü ildə İstanbulda vəfat etmişdir. Faruk K.Timurtaş, Türk Kültür Ocağı başqanı (1948-1949), Türkiyə Müəllimlər Birliyi başqanı və Kilis Kültür və Dayanışma Dərnəyi başqanı olmuşdur. Türk Kültürünü Araştırma İnstitutunun qurucularından biridir. O, elmi əsərlərlə yanaşı sosial məsələlər haqqında da yazmış, türk dilinin saflığı və xarici dillərin təsirindən qorunması uğrunda mübarizə aparmışdır. Professor Faruk Timurtaşın Türkiyə türkologiyasında ən böyük xidməti əski Anadolu türkcəsi (bu sahədə ilk dərsləklərdən birini yazmışdır) və XIV-XV əsr Osmanlı dövrü şairi Şeyxi yaradıcılığının öyrənilməsi, xüsusilə böyük sənətkarın “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin elmi-tənqidi mətninin hazırlanması və nəşri ilə bağlıdır.

F.Timurtaşın “Şeyxinin “Xosrov və Şirin”i” araşdırması haqqında. Görkəmli alimin 1963-cü ildə İstanbul universitetinin nəşriyyatında nəşr etdirdiyi “Şeyhinin Hüsrev ü Şirin”i kitabı Türkiyədə elmi tənqidi mətni nəşr olunan ilk məsnəvi əsəri sayılır. Yuxarıda da qeyd

edildi ki kimi, o hələ 1949-cu ildə bu mövzuda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, bundan sonra ömrünün qalan hissəsini də Türk dili tarixi, əski Anadolu türkcəsi və konkret olaraq Şeyxinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin tədqiqinə həsr etmişdir. Müəllifin türk ədəbiyyatında Nizami “Xosrov və Şirin”i ilə bağlı qiymətli əsər olan “Şeyxinin Xosrov və Şirin”i kitabı iki bölmədən ibarətdir. I bölmə bu qiymətli əsərin tədqiq və təhlilinə həsr olunmuşdur. Giriş qismində Şeyxinin yetişdiyi mühit və zaman, adı və ailəsi, təhsili, həkimliyi, Hacı Bayram Vəli və təsəvvüflə əlaqəsi, Germiyan bəyləri və Osmanlı sultanları ilə münasibəti, vəfat tarixi və məzarı, şəxsiyyəti və əsərləri yığcam şəkildə sərf-nəzər edilmişdir. Kitabın I hissəsində Şeyxinin məsnəvi janrı haqqında baxışları, əsərin yazılma səbəbi, ithaf olunduğu şəxs, yazıldığı yer və zaman, əsərin məzmunu, mövzunun xülasəsi, Şeyxi “Xosrov və Şirin”inin Nizamini əsəri ilə müqayisəsi, bu əsərin əskik və artıq görünən qisimləri, iki əsər arasındakı fərqlər, əsərin tərcümə olub-olmadığı, mövzunun mənşəyi və inkişafı tarixi, İran və Türkiyə coğrafiyasında hekayənin işlənməsi, əsərdəki məhəbbət anlayışının mahiyyəti, məsnəvinin vəznü, bu məsnəvinin bir ədəbi əsər kimi dəyəri haqqında mülahizələr, əsərə edilən əlavə və Cəməli, əsərin Rumi tərəfindən tamamlanması və s. haqqında məlumat verilmişdir.

Kitabın II hissəsində əsərin əlyazma nüsxələri, həmin nüsxələrin imla və dil xüsusiyyətləri, müqayisə edilən nüsxələr, onların dil xüsusiyyətləri, arxaik sözlər lüğəti (qlossari) öz əksini tapmışdır. II bölmədə elmi-tənqidi mətnin tərtibinə verilən tələblər, transkripsiya sistemi, məsnəvinin mətninin mündəricatı və məzmunu verilmişdir. Kitabın sonunda “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin 268 səhifəni əhatə edən transkripsiyalı elmi-tənqidi mətni yer almışdır.

Şeyxinin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Osmanlı dövrü türk ədəbiyyatının görkəmli söz ustalarından biri də Şeyxidir. Bu böyük sənətkar Germiyanogulları bəyliyinə (1248-1428) mərkəzi olan Kütahyada təxminən (h. 773-778) 1371-1376-cı illərdə anadan olmuşdur. O dövrdə Kütahya böyük bir mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Bu mühtdə XIV-XV əsrlərdə Şeyxoğlu, Əhmədi, Əhmədi-Dai kimi tanınmış söz ustaları türk ədəbiyyatını inkişaf etdirməklə məşğul olmuşlar. Şeyxi belə bir mühtdə yetişmişdi. Onun adı Yusuf Sinanəddindir. Bir mülkiyyət sənədində Şeyxinin tam adı bu şəkildə qeyd edilmişdir: Yusuf b.Ahmed b.Seyyidi hakimü-l-meşhurü-ş – Şeyhi [5, s. 95]. Təbabətdə “hakim Sinan” kimi şöhrət qazanan bu mütəfəkkir ədəbiyyatda “Şeyxi” təxəllüsü ilə tanınmışdı. Türkmən əsilzadələrindən olduğu ehtimal edilən şair özü haqqında yazır:

Saha muradı Yusufi-Şeyhinün oldurur

Kim bu saadet eşiyinə bende var ola [5, s. 94].

Mənbələrin göstərdiyinə görə Osmanlı dövlətinin ilk “rəisi-etibbası” Şeyxidir. İxtisasca göz həkimi olmuşdur. O eyni zamanda ömrünün sonlarında əttar dükanı çalışdırmışdır. Təsəvvüfə bağlı bir sənət adamı olmuşdur. Böyük mütəfəkkir və təsəvvüf alimi Hacı Bayram Vəli ilə əlaqə yaratmış, onun müridi olmuşdur. Şeyxiyə bu təriqət başçısı şeyx titulu vermişdir. Onun məsləhəti ilə “Şeyxi” təxəllüsünü götürmüşdür. O dövrün tanınmış adamlarından Molla İzari Qasım və şair Cəməli onun qardaşı oğullarıdır [5, s. 96]. Mənbələrin qeyd etdiyinə görə Şeyxi böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi ilə Yıldırım Bəyazidin hakimiyyəti dövründə Bursada görüşmüşdür [5, s. 101].

Şeyxinin bədii yaradıcılığı haqqında qısa məlumat vermək istəyirik. XV əsrin əvvəllərində yaşamış, türk divan ədəbiyyatının ilk böyük şairlərindən olan Şeyxinin əsərləri Divan, “Xarnamə”, “Xosrov və Şirin”, “Neynamə”, tibbə dair mənzum bir risalə, farscadan tərcümə edilmiş “Xabnamə” məsnəvisindən ibarətdir.

Şeyxi divanının İstanbul kitabxanalarında təxminən 5 əlyazma nüsxəsi saxlanmaqdadır.

Bu əsərin əlyazma nüsxələrindən biri 98 vərəqdən ibarətdir. Bu topluda şairin təxminən 20 qəsidəsi, 2 tərkiqbəndi, 3 tərəcibəndi, 2 müstəzad və 200-ə qədər qəzəli öz əksini tapmışdır. Nizami, Sədi, Hafız, Salman Savəci və Mövlananın yaradıcılığı qüdrətli şairin əsas ilham qaynağı olmuşdur. Elmi ədəbiyyatda Şeyxinin özü də ixtisasca həkim olduğuna görə tibbə aid əsərinin olduğuna dair mülahizələrə təsadüf edilməkdədir. Məsələn, tədqiqatçılardan Bursalı Tahir, Hasan Ali Yücel Şeyxinin tibbə aid “Kenz-ül-menafi” əsərindən bəhs etməkdədir. Amma tədqiqatçı bu fikirlərin yanlış olduğu qənaətindədir. O, tibbə aid bir əsərin parçalarının üslub və ifadə tərzini baxımından Şeyxiyə aid olması fikri ilə razılaşır. Və fikrini əsaslandırmaq üçün o parçanın bir hissəsini nümunə olaraq göstərir:

Der ahvali- menafii ve tabaiyyi -vücuti- insan

Etibanın budur pend ü kelamı

Sakın ifrat ile itme taamı

Kamu emrazun aslı çok yimekdür

Gice bidar ü gündüz uyumakdur

Sakıngıl çok yimekten her yimşi

Sarardur çok yimek benzi vü dişi [7, s. 107].

“Xarnamə” əsəri türk satirik ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən biridir. 126 beytdən ibarət olan bu kiçik məsnəvi Çələbu Sultan Məhmədə təqdim edilmişdir. Padşahı müalicə etdiyinə görə ona Tokuzlu adlı kənd bağışlanmışdır. Şair bu kəndə gedərkən kəndin əvvəlki sahibləri ona basqın etmişlər. Bu hadisə əsasında meydana gələn “Xarnamə”də öküzlərin rahatına və buynuzlarına həsəd aparan bir eşşəyin nəticədə qulaqlarını itirməsindən bəhs edilir. Şeyxi burada alleqorik şəkildə ictimai bərabərsizliyi tənqid etmişdir [9, s. 31].

Müəllif Şeyxinin “Xabnamə” əsərinin F.Əttarın “Xabnamə”sindən nəzmlə tərcümə olduğunu göstərir və əsərin əldə olmadığını qeyd edir. F.Timurtaş eyni zamanda tədqiqatçıların Şeyxiyə aid etdikləri kiçik həcmli “Neynamə” məsnəvi mətninin də əldə olmadığını göstərir [7, s. 108].

Şeyxi Germiyanlıdır, yurduna bağlı bir söz ustası olduğundan bəzi mənbələrdə bu böyük sənətkar Şeyxi-Germiyani təxəllüsü ilə təqdim edilmişdir [9, s. 10]. O, həyatının böyük bir qismini Germiyan hökmdarı II Yaqub bəyin nədim və təbibisi olaraq keçirmişdir [5, s. 105]. O, Osmanlı sultanlarından Çələbi Sultan Məhmədi müalicə etdikdən sonra sarayda çox tanınmış və sultan II Muradın hakimiyyəti dövründə də burada xidmət etmiş, mülükü-şüəra titulu daşımışdır. Elə “Xosrov və Şirin” məsnəvisini də şair sultan II Murada həsr etmişdir. Burada bir haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, rəvayət edilir ki, sultan II Murad şairin fəaliyyətini çox bəyənir, onu vəzir təyin etmək istəyir, amma onun bədxahları buna mane olur, deyirlər, Nizami “Xəmsə”si kimi bir əsər yazsın, ondan sonra. Sultan şairi yanına çağırır, Nizami “Xəmsə”sindən hansı əsəri istərsən seç, tərcümə et, deyir. Şair “Xosrov və Şirin”i seçir. O, qısa müddətdə bu məsnəvidən 1000 beyt tərcümə edir. Sultan tərcüməni çox bəyənir, bu mövzuda bir əsər yazmağı ona tapşırır [9, s. 32].

Böyük şairin ölüm tarixi haqqında müxtəlif tarixlər irəli sürülsə də, F.Timurtaşın fikrincə, o, təxminən hicri 832-ci ildən sonra, yəni hicri 834-cü ildə, miladi 1431-ci ildə vəfat etmişdir. Bütün qaynaqlar Şeyxinin ölümü ilə “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin yarımçıq qaldığını, qardaşı oğlu Cəməli tərəfindən tamamlandığını göstərir. F.Timurtaş bu istiqamətdə xeyli araşdırma aparmış və müəyyən etmişdir ki, Cəməli əsərə sadəcə zeyl yazmış, konkret olaraq 109 beyt əlavə etmişdir. Cəməli bu möhtəşəm məsnəviyə iki parça əlavə etmişdir. Bir-

inci parça Şeyxinin ölümü haqqında olan fraqmentdən, II qisim sultan II Muradın mədhindən ibarətdir. Alim aydınlaşdırmışdır ki, bu qiymətli əsəri tamamlayan XVI əsr şairi Rumi adlı şair olmuşdur. F. Timurtaş bu barədə belə yazır: “Kütahya Vahidpaşa kitabxanasında 1961-ci il yay tətilindəki araşdırmalarım sırasında tapdığım, bu günə qədər kimsənin diqqətini çəkməyən, ədəbiyyat tarixçilərimizcə bilinməyən bir əsər; Şeyxinin “Husrəv ü Şirin”inin Rumi adlı bir şair tərəfindən tamamlandığını göstərməkdədir. Rumi Şeyxinin yazamadığı Şuriyənin Husrəvi öldürməsi, Şirinə tamah salması və Şirinin intiharı şəklindəki hekayənin son və tragik qismini – yenə Nizamidən nəql edərək nəzm etmişdir” [9, s. 57]. Sonralar əldə olunan digər dəlillər də sübut etmişdir ki, Şeyxi vəfatı ilə əlaqədar yaza bilmədiyi Şuriyə əhvalatını o (Rumi), Nizamidən tərcümə edərək əsəri bitirmiş və Qanuni Sultan Süleymana təqdim etmişdir. Rumi Şeyxinin bu dəyərli əsərinə təxminən 1000 beyt əlavə etmişdir.

Nizami Gəncəvi və Şeyxinin “Xosrov və Şirin” məsnəvilərinin müqayisəli təhlili.

Məlum olduğu kimi, “Xosrov və Şirin”, yaxud “Fərhad və Şirin” hekayəsi İslami Şərq ədəbiyyatının ən tanınmış və sevilmiş mövzularındandır. İran və türk ədəbiyyatlarının bu çox yayılmış mövzusunda Sasani hökmdarlarından Xosrov Pərvizin (590-628) Ərmən ölkəsinin hökmdarı Məhin banunun qardaşı qızı, Qafqaz gözəli Şirin ilə aralarında olan eşq əhvalatı anlaşılmaktadır. Usta bir mühəndis və memar olan Fərhad da üçüncü qəhrəman olaraq hekayədə təsvir edilməkdədir. Bu əsər romantik bir eşq hekayəsidir. Firdovsi “Şahnamə”sində Xosrovun siyasi mübarizəsi ətrafı olaraq göstərilədiyi kimi Şirin ilə əlaqələrinə də qısaca təmas edilmişdi. Hekayəti ədəbi baxımdan ilk qələmə alan XII əsrin məşhur Şərq şairlərindən Sənai Qəznəvi olmuşdur. Bundan az sonra qüdrətli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) fars dilində yaratdığı bu böyük əsərlə hekayətə ölümsüzlük qazandırdı. Nizami Gəncəvinin əvəzsiz məsnəvisindən sonra bilavasitə onun təsiri ilə bu mövzuda fars və türk ədəbiyyatında altmışa yaxın əsər meydana gəlmişdir. “Xosrov və Şirin” mövzusunda Nizaminin təsiri ilə farsca əsər yazan şairlərin bəziləri F. Timurtaşın təsbitinə görə bunlardır: Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325) “Xosrov və Şirin”i, Arif Ərdəbili (1268-1368) “Fərhadnamə”, Asəfi (XV əsr), Xacə Şihabüddin (XVI əsr), Hatifi (XVI əsr) “Şirin və Xosrov”, Ahi (XVI əsr), Qasimi (XVI əsr), Vahşi (XVI əsr), Urfi (XVI əsr) “Fərhad və Şirin”, Şərəfi-İsfahani (XVI əsr), Kövsəri (XVI əsr), Şapur (XVI əsr), Mir Möhsün “Şirin və Xosrov” (XVI əsr), Asəf Xan (XV əsr), Şərif Kaşi (XVI əsr), Ruh-ul Əmin (XVII əsr) və s. Alim eyni zamanda qədim türk ədəbiyyatında bu mövzuda iyirmidən çox əsər qələmə alındığını müəyyən etmişdir. Bu şairlərdən bəziləri bunlardır: Qütb Xarəzmi (XIV əsr), Şeyxi (XV əsr), Əlişir Nəvai (XV əsr), Əhməd Rıdvan (XV əsr), Muidi (XV əsr), Sadri (XV əsr), Həyati (XV əsr), Hərami (XVI əsr), Ahi (XV əsr), Cəlali (XVI əsr), Lamii (XIV əsr), Arif Çələbi (XVI əsr), Şani (XVI əsr), İmamzadə Əhməd (XVIII əsr), Mustafa Ağa Nasir (XIX əsr), Nakam (XIX əsr) və s. [10, s. 484].

Bəlli olduğu kimi, XI əsrdə Yusif Balsaqunlunun “Kutadqu bilik” əsəri ilə türk ədəbiyyatı İslami ədəbiyyatın təsiri altına düşmüş və inkişaf etməyə başlamışdır. Eyni zamanda insanların mənəvi ehtiyaclarına cavab vermək üçün İran ədəbiyyatından tərcümə yoluna da müraciət edilmişdir.

Qədim türk ədəbiyyatında tərcümə mövzusunda söz açılmışkən bunun iki növünün işləndiyi gözə çarpmaqdadır: 1. Hərfi Tərcümə, 2. Sərbəst tərcümə. Hərfi tərcümə zamanı əsl mətn olduğu kimi tam şəkildə tərcümə edilir, hətta onun cümlə quruluşu eyni ilə saxlanılır [4, s. 60]. Sərbəst tərcümədə isə əksinə, əsl mətnin özünün tərcümədə sərbəst şəkildə ifadəsinə üstünlük verilirdi. Bu tərcümə formaları çox zaman nəzm əsərlərinin tərcüməsi zamanı istifadə

edilirdi. Sərbəst tərcümə ənənəsinə görə orijinal mətnə tərcümə zamanı bəzi dəyişikliklər etməyə icazə verilirdi. Yəni qədim türk ədəbiyyatında ədəbi tərcümə anlayışı bizim indi anladığımız şəkildə istifadə edilməmişdir. Daha doğrusu, o zaman ədəbiyyatımızda yaradıcı və sərbəst tərcüməyə yazıçılıq qədər önəm verilmişdir. Tədqiqatçılar orta əsrlərdə ədəbi tərcümənin ədəbiyyatımızda geniş şəkildə işlədildiyinə diqqət çəkmişdirlər. Sərbəst-yaradıcı tərcümə ənənəsinə görə qədim türk ədəbiyyatında tərcüməçilər orijinal mətnin istənilən yerini qısaltmaq və ya tamamilə buraxmaq səlahiyyətinə malik olmuşdular. Adətən bu tərcüməçilər ədəbi əsərlərin tərcüməsinə yaradıcı olaraq yanaşmış, ədəbi mətnin özünün lazım bildiyi yerini tam olaraq çevirmiş, xoşuna gəlməyən hissəsini buraxaraq bunun yerinə özündən bir-sıra sözlər, hissələr əlavə etmişdir. Bu zamanın tərcümə sənətində əsərin içərisində dəyişikliklər etmək, onu öz zamanı və mühitinə uyğunlaşdırmaq kimi xüsusiyyətlərdən də istifadə edilmişdir [4, s. 89].

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk ədəbiyyatının inkişafında Nizami Gəncəvi “Xəmsə”si xüsusilə başlıca rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi, Nizamidən sonra ədəbiyyatda xəmsəçilik ənənəsi yayılmışdır. Ədəbiyyatımızda bu ənənə tək Nizamiyə cavab, nəzirə yazmaq yoluyla deyil, eyni zamanda tərcümə yoluyla da inkişaf etməyə başlamışdır. Bu baxımdan türk ədəbiyyatındakı “Xosrov və Şirin” mənzumələri arasında Qızıl Orda şairi Qütb Xarəzminin eyniadlı əsəri ilk təcrübə olaraq diqqəti cəlb etməkdədir. Mövcud tərcüməsi haqqında çox az məlumatla sahib olduğumuz Qütb Xarəzmi özü haqqında ancaq “Xosrov və Şirin” məsnəvisində bəzi məlumatlar vermişdir. Qızıl Orda hökmdarı Özbək xanın oğlu Ağ Orda hakimi Teni Bey 1340-cı ildə atasının ölümündən sonra iki il dövləti idarə etmişdir. Şair Qütb Xarəzmi 1341-ci ildə başa çatdırdığı mənzuməsini də bu xana və onun xanımına ithaf etmiş, tez-tez hökmdarı mədh etmişdir [3, s. 65].

Bu nümunədən sonra türk ədəbiyyatında ən çox diqqəti cəlb edən bədii əsər Şeyxinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisidir. Şeyxi bu əsəri h. 824-832-ci illər arasında Kütahya şəhərində qələmə almışdır. Əsərin üçdə biri tərcümə olsa da, digər qisimlərdə sənətkar, tərcüməçi özündən bir sıra əlavələr də etmişdir. Əsərdəki Nizami “Xosrov və Şirin”indən fərqlənən bəzi fərqləri qeyd etmək istəyirik: Şair əsərə xeyli qəzəl daxil etmişdir. Şeyxi əsəri qələmə alarkən tarixi qaynaqlara müraciət etmiş, ona görə də hər b, döyüş təsvirlərində “Şahnamə” təsiri görünməkdədir. Burada Sədinin “Gülüstən”indən alınmış əlavələr də gözə çarpmaqdadır. Nizamidəki Şapur burada Şavur şəklində verilir. Fərhad Nizamidə Rum diyarında su yolları inşa edən usta olaraq göstərilir, Şeyxidə isə Şavurun Çindən məktəb yoldaşı olaraq təqdim edilir. Həm Nizami, həm Şeyxidə məsnəvi əruzun rəzəc bəhrində yazılmışdır. Lakin Şeyxidə müxtəlif vəznərdə yazılmış qəsidə, qəzəl və tərcibəndlərdən istifadə edilməsi də müşahidə edilir. Bu da əsəri yeknəsəqlikdən xilas etmişdir [6, s. 31]. Şeyxidə “Xosrov və Şirin” məsnəvisi romantik bir eşq hekayəsidir. Nizamidə siyasi motivlər də var. Şeyxidə Şuriyə qolu ixtisar edilmişdir. Eyni zamanda Nizamidəki Xosrovun əsərin sonlarında peyğəmbəri yuxuda görməsi, peyğəmbərin meracı kimi qisimləri də Şeyxi ixtisar etmişdir. Şeyxidə Bəhram qolu daha geniş işlənmişdir. Nizamidəki Xosrov-Şəkər xətti Şeyxidə qismən fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Nizami Gəncəvidəki Şirinin Məryəmi zəhərləyərək öldürməsi epizodu Şeyxidə verilməmişdir.

F.Timurtaş Şeyxi “Xosrov və Şirin”ini tərcümə deyil, müstəqil əsər hesab edərək yazır: “Üçdə biri qədəri Nizamidən mələn tərcümə edilmiş olan “Xosrov ü Şirin” çox başarılı bir nakildir (adaptasyon). Şeyxi əsərə öz damğasını və şəxsiyyətini verə bilmişdir. Şairin ən mühüm və ən qüvvətli əsəri olan “Xosrov və Şirin” türk ədəbiyyatında bu mövzuda yazılan məsnəvilərin ən dəyərlisidir. “Xosrov və Şirin” hekayətini ədəbiyyatımızda Şeyxidən daha gözəl yazmış kimsə yoxdur” [6, s. 34].

Həqiqətən, Şeyxi yaradıcılığının ən qiymətli əsəri “Xosrov və Şirin” məsnəvisidir. Bu əsər ona böyük şöhrət qazandırmışdır. F.Timurtaş bu barədə yazır: “Anadolu sahəsində bu mövzuda yazılan ilk məsnəvi olması və daha sonra yazılan eyni mövzudakı əsərlərin hamısından üstün olması səbəbilə “Xusrəv ü Şirin” Şeyxiyə alabildiyinə genişləyən əngin bir şöhrət təmin etmişdir” [5, s. 85]. Bu baxımdan təzkirəçi Lətifi də əsəri yüksək qiymətləndirərək yazır ki, bu əsər türk dilində yazılan “Xosrov və Şirin”lərin ən gözəlidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünya kitabxanalarında Şeyxinin bu məsnəvisinin 50-yə qədər əlyazma nüsxəsi mövcuddur. F.Timurtaş bu əlyazmaların mövcud saxlanma vəziyyətlərindən, onların dil xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Onların içərisindən 6 əlyazma nüsxəsini seçir və bunlar əsasında “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayır. O, Müəllim Cevdətın kitabları arasında olan nüsxəni ən qədim nüsxə hesab edir. Bu, h. 877-ci ildə, miladi 1472-73-cü ildə üzü köçürülmüş nüsxədir. Tədqiqatçı elmi-tənqidi mətnin əsasını təşkil edən həmin nüsxənin 6944 beytdən ibarət olduğunu qeyd edir [8, s. 4].

Nəticə. Şeyxi və onun “Xosrov və Şirin” məsnəvisi türk dünyası sənətkarları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və istifadə edilmişdir. Məsələn, böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun”un müqəddiməsində Şeyxidən bəhs etmişdir (1, s. 40). Şeyxinin “Xosrov və Şirin”i Hafız divanı kimi müqəddəs kitab müamiləsi görmüşdür. Bu kitabla fala baxmışlar. Yavuz Sultan Səlim Şah İsmayıl üzərinə hücumu gedərkən “Xosrov və Şirin”i açdırmış, bu beyt gəlmiş:

Alem depretdi Rumiler seraser

Acem kavmi durmadı beraber [6, s. 86].

Beləliklə, Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” mövzusunda yazılmış ən dəyərli məsnəvi əsəri olan Şeyxinin “Xosrov və Şirin”i Osmanlı türk ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır və İstanbul universitetinin professoru Prof. Dr. Faruk Timurtaşın Nizami Gəncəvi sənətinin layiqli davamçılarından olan Şeyxi yaradıcılığı, xüsusilə “Xosrov və Şirin” məsnəvisi haqqındakı araşdırmaları türk dünyası ədəbiyyatşünaslığında xüsusi yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli M. Əsərləri: 5 cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 250 s.
2. Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken yayınları, 1950, 460 s.
3. Quliyev Ə. Nizami “Xosrov və Şirin”i və türkcəyə ilk tərcüməsi // AMEA “Xəbərlər”i. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, Bakı, 2008, № 4, s. 61-71.
4. Nağısoylu M. Şirazinin Gülşəni-raz tərcüməsi. Bakı, 2004, 232 s.
5. Timurtaş F.K. Şeyhinin həyatı və şəxsiyyəti // TDED, İstanbul, 1954, c. 5.
6. Timurtaş F.K. Şeyhinin şöhrəti və təsiri // TDED, İstanbul, 1958, c. 9.
7. Timurtaş F.K. Şeyhi və Nizaminin Husrev ü Şirinlərinin konu bakımından mükayesəsi // TDED, İstanbul, 1960, c. 10.
8. Timurtaş F.K. Şeyhinin eserləri // TDED, İstanbul, 1961, c. 11.
9. Timurtaş F.K. Şeyhinin Husrev ü Şirini, inceleme-metin. İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayınları, 1963, 374 s.
10. Timurtaş F.K. Makaleler / Hazırlayan M.Özkan. Ankara: TDK yay., 1997, 484 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ebulfez1950@mail.ru

Abulfaz Guliyev

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DISTICH “KHOSROW AND SHIRIN”
BY NIZAMI GANJAVI AND SHEIKHI IN THE RESEARCH
OF PROFESSOR FARUK TIMURTASH**

The literary influence of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi spread over an expansive geography in the medieval eastern Islamic world. His “Khamsa” and individual distichs in this five had a particularly strong impact on Turkish literature. The first work to appear in Ottoman-Turkish literature based on Nizami’s poem “Khosrow and Shirin” is the distich “Khosrow and Shirin” by Sheikh, who lived in the 14th-15th centuries. This work, written in Turkish, according to the innovator Latifi, is “the best “Khosrow and Shirin.” Since Sheikh creatively transformed Nizami’s poem by making some additions, this work at first glance appears to be original. The first critic of the Sheikh’s distich “Khosrow and Shirin” in Turkey is Professor Faruk Kadri Timurtash. In his book, published in 1963, F. Timurtash examined in detail the biography of Sheikh, his literary and artistic creativity and gave a scientific and critical review of the distich “Khosrow and Shirin”. The article, based on the research of F. Timurtash, analyzes the place of the distich “Khosrow and Shirin” in the work of Sheikh, its comparison with Nizami’s poem of the same name and other issues.

Keywords: *Faruk Timurtash, Nizami Ganjavi, Sheikh, Khosrow and Shirin, literature, distich.*

Абульфаз Гулиев

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕСНЕВИ «ХОСРОВ И ШИРИН»
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ШЕЙХИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ
ПРОФЕССОРА ФАРУКА ТИМУРТАША**

Литературное влияние великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви распространилось по очень широкой географии в средневековом восточном исламском мире. Его «Хамсе», отдельные месневи в этой пятерке особенно сильно отразились на турецкой литературе. Первым произведением, появившимся в османско-турецкой литературе на основе поэмы Низами «Хосров и Ширин», является месневи «Хосров и Ширин» Шейхи, жившего в XIV-XV веках. Это произведение, написанное на турецком языке, по словам новатора Латифи, является «самым лучшим «Хосров и Ширин». Поскольку Шейхи творчески преобразовал поэму Низами, сделав некоторые дополнения, это произведение на первый взгляд производит впечатление оригинального. Первым критиком месневи Шейхи «Хосров и Ширин» в Турции является профессор Фарук Кадри Тимурташ. В своей книге, опубликованной в 1963-м году, Ф.Тимурташ подробно исследовал биографию Шейхи, его литературно-художественное творчество и дал научно-критический обзор месневи «Хосров и Ширин». В статье на основе исследований Ф.Тимурташа анализируется место месневи «Хосров и Ширин» в творчестве Шейхи, его сравнение с одноименной поэмой Низами и другие вопросы.

Ключевые слова: *Фарук Тимурташ, Низами Гянджеви, Шейхи, Хосров и Ширин, литература, месневи.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 07.03.2024

Son variant 03.04.2024